

MÁLSTOFA

Andmælaræður við

doktorsvörn Ólínu Þorvarðardóttur 3.6. 2000¹

I

RÆÐA SVERRIS TÓMASSONAR

Í UPPHAFI ritgerðar sinnar gerir doktorsefni grein fyrir tilgangi sínum, afmarkar efnið í tíma, kallar tímabilið brennuöld og telur það hafa náð hér á landi frá lokum 16. aldar fram á 18. öld. Viðfangsefni ritgerðarinnar segir doktorsefni vera að fjalla um atburði þessa tíma og hugarfar. Um verkefni sitt fer hún m.a. þessum orðum:

Til grundvallar þeirri rannsókn sem hér fer á eftir ligga einkum Alþingisbækur annars vegar, hins vegar munnmæli og þjóðsögur 18du og 19du aldar auk íslenskra og erlendra fræðirita um galdratímabilið ... Tilgangurinn með þessu riti er fyrst og fremst sá, að skyggjast inn í aðstæður og atburði 17du aldarinnar, kanna hvort eða á hvern hátt alþýðuviðhorf og lærð hugmyndafræði náðu að skapa skilyrði fyrir þau galdramál sem hér voru háð fyrir dómstólum, og umfang þeirra. (13)

Greinilegt er að doktorsefni hefur lagt allmikla vinnu í að kanna frumheimildir sem og eftirheimildir um tímabilið. Aftur á móti vantar töluvert á að lesanda sé ljóst hverju sinni um hvers konar heimildir sé ræða eða hvernig mat doktorsefni hefur lagt á þær. Lítum fyrst á heimildaskrá ritsmíðarinnar. Henni er skipt í tvennt, annars vegar óprentaðar heimildir, hins vegar prentaðar bækur og greinar; alls eru þetta 25 bls. Augljóst er af ritinu að prentaðar heimildir eru meginuppistaðan í rannsókn doktorsefnis og hefði því verið skynsamlegt að skipta heimildaskránni niður í frum- og eftirheimildir. Þannig hefðu Alþingisbækur, prentuð bréfasöfn biskupa og öll þjóðsagnasöfnin átt að koma í frumheimildir ásamt handritum sem ekki er alltaf ljóst hvort stuðst hafi verið við beint eða farið eftir útgáfum þeirra. Því miður verður að segja um

¹ Ólína Þorvarðardóttir. 2000. *Brennuöldin. Galdur og galdratrú í málskjöllum og munnmælum*. Háskólaútgáfan.

heimildaskrána, að hún er óskapnaður. Það er eins og doktorsefni hafi enga hugmynd um það haft hvernig eigi að ganga frá slíkri skrá, fyrir utan að hún er morandi í prentvillum, bæði í titlum, innlendum sem erlendum. Ekkert samræmi er t.d. í upptekningu titla á enskum ritum og ritgerðum, þar er ýmist stór eða lítil stafur. Um greinar í tímaritum er ýmist getið um árgang eða ekki. Réttu útgáfustaði vantar á ritsöfn, t.d. Þjóðsagnasafn Arngríms Bjarnasonar. 1. hefti þess kom ekki út í Reykjavík 1909 heldur á Ísafirði, en 2. útg. sama heftis kom út í Reykjavík 1959, og öll heftin síðan komu út í Reykjavík. Útgáfustaður bókar eða ritgerðar eftir Gísla Pálsson prófessor er tilgreindur sem Sviss! Blaðsíðutöl vantar á ritgerðir, t.d. Henningsen frá 1975. Þá eru nefnd verk sem með réttu hefðu átt að vera í handritaskrá, eins og t.d. Ævir lærðra manna eftir Hannes Þorsteinsson. Mikið er auk þess um óþarfar millitilvísanir og sumar þeirra eru villandi. Á bls. 402 er t.d. nefnt *Grænland í miðaldaritum* og vísað síðan með oddklofa í Ólaf Halldórsson. Í flestum bóka- eða heimildaskráum hefði þetta rit aðeins verið skráð undir nafni höfundarins. Í stuttu máli sagt: heimildaskrá af þessu tagi er naumast boðleg virðulegri doktorsritgerð; þar eru brotnar flestar þær reglur sem þegar eru kenndar nemendum á fyrstu stigum háskólanáms og ætlast er til að þeir fylgi þegar fram í sækir við samningu fræðilegra ritgerða. Að auki er ekki að sjá að doktorsefni hafi kynnt sér nokkur rit sem flest varða að einhverju leyti verkefni hennar. Ég vil í þessu sambandi nefna tvö rit sem hefðu mátt vera doktorsefni nærtæk: annað er ritgerð Gísla Sigurðssonar um íslenskar þjóðsögur í *Íslenskri bókmenntasögu* III, þar sem er líka rækileg bókaskrá um efnið; hitt er ritgerð Viðars Hreinssonar um Jón lærða, Tvær heimsmyndir á 17. öld. Snorra Edda í túlkun Jóns Guðmundssonar lærða, sem birtist í ritgerðasafninu *Guðamjöldur og arnarleir* 1996. Ég kem síðar að öðrum ritgerðum og ritum sem hefðu getað orðið doktorsefni að gagni og hún annaðhvort nefnir ekki eða þekkir ekki, og hefðu þau þó átt að vera leiðbeinendum hennar vel kunnug. — Ég vil ekki eyða tíma mínum í upptalningu á prentvillum en vil taka fram að þær eru of margar, fæstar reyndar skaðlegar, en sýna að doktorsefni hefur flýtt sér um að ganga frá textanum og ekki munað að það er ekkert seinlegra að gera hlutina vel.

Þegar lítið er á meðferð heimilda í ritinu sjálfu má segja að hún sé viðunandi. Óþarfa villur í upptekningum koma þó fyrir eins og t.d. í tilvitnun úr riti Hannesar Finnssonar á bls.75; rétt er tilvitnunin þannig í riti Hannesar: „hafi þá fundizt 7000 býli, en alls hafi fólkið verið mjög lítið yfir 50.000“. Vitnað er til útgáfunnar frá 1970 (195. bls.), en stafsetning tilvitnunarinnar bendir til þess að hún sé sótt í annað rit sem í þessu tilfelli eru *Árbækur Espólíns* VII, 88. bls. og alls ekki rit Hannesar Finnssonar. Undarleg er einnig sú aðferð

doktorsefnis að birta tilvitnun upp úr Malleus, Nornahamrinum, á einum stað á latínu, en styðjast síðan við enska þýðingu á ritinu — og þýða auk þess páfabullu Innocentiusar VII úr ensku. Eðlilegra hefði verið að viðurkenna að latínukunnáttan væri lítil eða engin og hefði verið stuðst við enskar eða sænskar þýðingar á latínuritum. Í latnesku tilvitnuninni úr Malleus á bls. 37 kemur og fyrir stafvilla, það stendur „Na“ í staðinn fyrir *Nam* og þannig verður málsgreinin óskiljanleg — auk þess sem doktorsefni virðist ekki hafa áttað sig á hvernig bókin hefur verið byggð upp; hún vísar neðanmáls til verksins og segir: „Sprenger / Kramer 1615, 1–318, sbr. *Tabula quaestionum*.“ Þetta þýðir á mæltu máli, sbr. *efnisyfirlit*. Doktorsefni virðist sem sagt ekki vera ljóst að Malleus er byggður upp eftir reglum skólastíkur, efni bókarinnar er í efnisyfirliti raðað niður í röð spurninga, og fyrir framan það er önnur efnisröð þar sem efninu er skipað niður eftir stafrófsröð. — Þetta eru að sjálfsögðu þekkingaratriði og skipta engu máli fyrir efni ritgerðarinnar. En á sömu bls. og umrædd tilvitnun er til Malleusar er klausa neðanmáls sem ég hefði kosið að doktors efni hefði unnið betur úr. Klausan hljóðar svo:

Hér sem og víðar í Nornahamrinum eru á ferðinni, nánast orðréttar, sömu hugmyndir og lesa má í *Character bestiae* eftir Pál Björnsson, prófast í Selárdal, sem síðar verður vikið að, og *Einföld Declaration* sem sögð er eftir Daða Jónsson sýslumann (JS 606 ...[4to vantar!] 74 o. áfr.). Þá minnir orðalag Brynjólfs biskups Sveinssonar sumstaðar á Nornahamarinn, enda ekki ólíklegt að honum hafi einnig verið kunnugt innihald hans, sbr. „óvinurenn hefur so miked æde j christelegre kyrkiu, ad hiørtun mannan/n/a eru volg og hallda ecki einlægt vid Gud almáttugan/n/, helldur falla fram hiá Gude, hvorium einum óttenn ber /.../ En/n/ þá hann er forsmáður [þ.e. djöfullinn], med þui að (sic!) han/n/ er drambsamur ande og lijdur það ógiarnan, þá mun dofna han/n/s áræde, kome þar til alvarlegur gudsótte, ...“ (Jón Helgason 1942: *Úr bréfabókum Brynjólfs biskups Sveinssonar*, 51 — innskot ÓP).

Hér hefði verið vert að staldra betur við og athuga málfar og hugmyndafræði umræddra höfunda, hvort þeir eða aðrir lærðir menn á þessu tímabili hafi smitast af þeim fræðum sem fram koma í Nornahamrinum. Sérstaklega hefði verið ómaksins vert að kanna *Character bestiae* — og í því sambandi hefði mátt bera það málfar saman við dóma og röksemdafærslu þeirra, sérstaklega þegar galdramaður var brenndur á báli. — Með öðrum orðum sagt, — hvernig koma dómsorð heim og saman við hugmyndafræði Nornahamarsins eða rit

Páls í Selárdal — eða á hinn bóginn, er dæmt eða mál leitt til lykta eftir gömlum norrænum lögum? Tilvitnanir dóma með rökstuðningi í Gamla testamentið segja hér lítið því að lögbækurnar gömlu, Grágás, Járnsíða og síðar Jónsbók eru undir töluverðum áhrifum frá ritningunni eins og best sést þegar ritningarstaðir Gamla testamentisins um fjölkynngi eru bornir saman við ákvæði Jónsbókar. Ég sé ekki að doktorsefni hafi leitt hugann að þessum samanburði á málfari dóma og Character bestiae. Það má að vísu segja henni hafi verið vorkunn, þar sem útgáfa á Character bestiae er því miður ófullnægjandi og ekki hægt að leggja hana til grundvallar, en eins og kunnugt er kom ritið út 1976. Við útgáfuna var notað hdr. JS 606 4to sem skrifað var í Arney á Breiðafirði 1771, en eldra hdr., Lbs 242 4to sem skrifað var í Svefneyjum 1753 var ekki notað. Með því að bera saman prentuðu útgáfuna við þetta handrit og leiðrétta mislestra hefði verið unnt að fá brúklegt vinnueintak af riti Páls. Í þessu sambandi sakna ég þess að doktorsefni hefur hvergi reynt að kanna hve mikla útbreiðslu rit af þessu tagi náðu. Hve margir skyldu hafa lesið rit Páls í Selárdal þegar hann var upp á sitt besta? Eða rit Daða Jónssonar? Eru þetta rit sem aðeins þekkjast í örfáum eða einu handriti eða eru þau aðeins þekkt í handritum frá þeim svæðum þar sem flestir voru dæmdir á bálið?

Doktorsefni hefur víða aflað sér fanga um galdramál erlendis og dregur saman helstu niðurstöður þeirra í 2. kafla ritgerðar sinnar. Sá galli er aftur á móti á þessari samantekt að um er að ræða alkunnar rannsóknir og í allmörgum tilvikum hefði verið nóg að vísa til þeirra. Sums staðar hafa slæðst með skekkjur og ónákvæmni þar sem greinilegt er að doktorsefni hefur tekið upp frásögn erlendra fræðimanna án þess að íhuga eða gæta nánar að staðreyndum hvers máls. Á bls. 27–28 segir t.d.:

Undirrót þeirra atburða sem áttu sér stað má rekja til djöflakenninga kaþólsku kirkjunnar sem ná allt aftur til upphafs tíundu aldar og birtast meðal annars í *Canon Episcopi*, þekktri kirkjutilskipun frá þeim tíma ... Þar er meðal annars talað um hópa kvenna sem „ímyndi sér ranglega“ að þær ríði í stórum flokkum á ýmsum kvikindum um nætur, yfir lönd og ekrur, í fylgd Díönu eða Herdísar (Herodias).

Ef lítið er fyrst á það sem doktorsefni kallar *Canon episcopi*, öðru nafni *Capitulum episcopi*, þá vaknar sú spurning, hvort rétt sé, eins og tekið er fram neðanmáls, að Regino af Prüm ábóti hafi fyrstur gert textann opinberan. Hér hlýtur eitthvað að vera málum blandið, því að það sem nefnt hefur *Capitula episcoporum* (ekki „episcopi“) er safn fyrirmæla biskupa í hinu forna Franka-

ríki og er aðallega frá 9. öld. Regino frá Prüm, ábóti í Trier, sem nú er í Þýskalandi, deyr 915. Hann semur rit sem nefnt hefur verið, *De synodalibus causis et disciplinis exclesiasticis* og óvíst hvort það rit eða hlutar þess hafa verið settir inn í safnið *Capitula episcoporum*. Bersýnilegt er að doktorsefni hefur haft þennan fróðleik upp úr þeim þýðingum sem hún vísar til, þ. e. a. segja Lea, *Materials towards a History of Witchcraft* (2. útg.) frá 1957 og Robbins, *The Encyclopedia of Witchcraft and Demonology* (2. útg.) frá 1970. Vitaskuld skiptir þess háttar fróðleikur litlu fyrir aðalefni rannsóknarinnar, en skemmtilegra hefði verið hafa þess háttar atriði rétt — eða sleppa þeim alveg, þar sem þau skipta ekki máli. Aftur á móti hefði þurft að kanna hvort hugmyndin um að kvennahópur ríði loft og lög þekkist í íslenskum heimildum áður en Nornahamarinn kemst undir koddann hjá merkisklerkum hér á landi á 17. öld, — og svo er. Lærdómsmaðurinn Grímur Hólmsteinsson sem uppi er á síðara helmingi 13. aldar segir allrækilega frá þessu fyrirbæri í samantekt sinni um Jón baptista, þar sem hann segir svo frá dansi Salome:

En í þann tíma dags sem menn snæddu og drukku, gekk inn dóttir Herodiadis og stjúp dóttir Herodis og lék með mikilli list. Sumir meistarar segja hana á höndum hafa gengið með margs kyns kukli, svo að ekki hafi niður fallið klæði um hana, sem slíkt má þykkja eigi ólíklegt, þar sem finnst í helgum bókum að kvelðriður eða hamhleypur þykkjast með Diana gyðju og Herodiade á lítilli stundu fara yfir stór höf ríðandi hvölum eða selum, fuglum eða dýrum eða yfir stór lönd, og þótt þær þykkist í líkama fara, þá votta bækur það lygi vera. Sýnist líklegt að þær mæðgur hafi þess kyns konur verið er sjálfur óvin alls mannkyns sýnir þær ... (*Postola sögur*:914; stafsetning færð hér til nútímahorfs).

Diana er þekkt í íslenskum helgisögum sem ímynd djöfulsins og Herodias einnig eins og fram kemur hjá Grími. Aftur á móti finnst mér fullglannalegt að kalla hana Herdísi, — jafnvel þótt við skildum fyrri lið nafnsins sem *herr*, þ.e. tröll. — Grímur Hólmsteinsson er reyndar ekki mjög sjálfstæður rithöfundur; hann tekur athugasemdir sínar héðan og þaðan úr lærdómsritum fyrri tíða, en gera má ráð fyrir að úr því að hann birtir téð ummæli þá hafi hugmyndin um nornir ríðandi á alls kyns skepnum ekki verið með öllu ókunn, a.m.k. þekkt meðal klaustramanna, því að Jóns saga baptista virðist vera samin að frumkvæði þeirra og fyrir nunnur. Nú dettur mér ekki í hug að krefjast þess að doktorsefni hafi lesið öll kirkjuleg rit sem sett eru saman fyrir siðbreytingu, en á hinn bóginn hefði ég viljað hún hefði kynnt sér öll orð sem varða *galdur* eða *ffölkynngi* í

orðabókum forn málsins — og slík könnun hefði leitt hana að þessum stað í Jóns sögu baptista og um leið hefði hún séð að hugmyndin um ríðandi nornir var vel lifandi á Íslandi á 13. öld og um slíkt óþarfi að vitna í erlendar eftirheimildir.

Segja má að doktorsefni komist yfirleitt klakklaust í gegnum erlend fræðirit um galdratímabilið annars staðar í Evrópu, en því miður er aðeins sumt af því efni samanburðarhæft við íslenskar heimildir. Spyrja verður sem svo: Hvernig skilja íslenskir menn á 17. öld heimildir um galdur? Doktorsefni reynir að svara þessu og leitar bæði í samtíma heimildir frá 17. öld og í bókmenntir og aðrar frásagnarheimildir fyrir siðaskipti. Ljóst er af þeim heimildum að skilningur manna í kaþólskri tíð hefur verið annar en síðar varð. Þessu efni gerir doktorsefni nokkur skil, bæði í upphafi verks síns og síðar í sérstökum kafla, *Galdur í fornþéttmenntum*. Á töflu á bls. 24 skipar hún galdraiðju niður í fjögur hólf og ræðir um leið kenningar nokkurra fræðimanna, mannfræðinga sem og sagnfræðinga. Í töflunni gætir nokkurrar einföldunar, t.d. í því að greint á milli góðgaldurs og þess sem kallað hefur verið hvítagaldur, — þ. á m. er það sem hún kallar helgikukl. Tvískipting sem hún gerir á milli þjóðar og kirkju er einnig umdeilanleg og sama hátt sú skipting sem doktorsefni vill gera milli þess sem hún kallar þjóðlegan galdur og trúargaldur. Og hér sakna ég líka bókar um þetta efni sem doktorsefni hefði haft gagn af, en það er lítið kver eftir Loomis, *White Magic*, sem rekur sögu þessa atferlis aftur til elstu rita kirkjuféðra. Að þessum sömu hugtökum kemur hún aftur í 3. kafla á bls. 89 sem hún kallar *Galdur og þjóðráð*. Sú umfjöllun er nokkuð losaraleg, komið víða við, allt frá Grágás til Jóns Árnasonar þjóðsagnasafnara án þess að reynt sé að koma að skilgreiningum sem unnt sé að styðjast við. Alla þessa umræðu hefði ég viljað sjá í skipulegu samhengi við yfirlitið um hugtakanotkun. Í þessu sambandi er vert að benda á tilvitnun sem doktorsefni tekur upp úr hdr. Lbs 101 4to og kallar skikkan Odds biskups Einarssonar:

... þeir sem fara með kukl tofra og runir so sem eru ristingar edur adrar þesskonar særingar og kveijsublod \og annann þvilijkann diofulskap með hverium þeir látast lækna mein og krankdæmi manna/ straffist af prestinum efte[r] ordinantionne og setiest af sacramentinu /—/ \so [loks]ins afleggis [ga]mlar dröslur [og] signingar, enn [upp t]akist það sem [ri]jett og gott er./ ... (88)

Ef þessi tilvitnun hefur hrotið úr penna Odds Einarssonar þá er komin marktæk heimild um álit hans á því líku atferli og mætti ætla að hún segði eitthvað um hugarfar samtíðarmanna hans. Þessu efni hefði verið þarflegt að gera meiri

skil eins og reyndar öllum þeim heimildum sem gætu nýst til að lýsa hugmyndum manna á 16. og 17. öld um galdur og um leið mættu verða að liði um skýrgreiningu og notkun hugtaka; Oddur kallar þessa iðju djöfullega. Því vaknar sú spurning hvort rétt sé að bendla hana við hvítan galdur eða fordæðuskap og í annan stað hvort unnt sé að gera ráð fyrir einhverri tækni þegar slík starfsemi á í hlut. Í þriðja lagi þegar fjallað er um hugarfars sögu er samtímaheimild marktakari en ummæli fræðimanna á 19. og 20. öld um sama efni.

Af þeim fáu heimildum sem til eru um brennur galdramanna á Íslandi fyrir 1625 er ljóst að þær eru þekktar, en það eru einvörðungu lærðir menn á 17. öld sem bera þessi fræði fyrir landa sína. Kunnasti frumherji þessara nýju lærdóma er ugglaut Þorleifur Kortsson lögmaður. Um hann og starfsemi hans fjallar doktorsefni töluvert og rekur kunnar heimildir um hann, en þar kemur ekkert nýtt fram sem skýrt gæti afstöðu hans til galdramála. Doktorsefni birtir reyndar þá alkunnu frásögn Jóns þumlungs Magnússonar að Þorleifur hafi spurt hann, „hvort hér á bænum væri ekki töng til og kol svo mikil, að hana mætti heita gjöra“ (*Píslarsaga* 1967:119). Ef þessi frásögn er sönn, þá sýnir hún að Þorleifur hefur kunnað tæknina í prófun galdra. Hins vegar kemur ekkert það fram í umræddri umfjöllun doktorsefnis sem varpar ljósi á hugmyndafræði hans. Neðanmáls á bls. 103 nefnir hún að enn sé til dómabók Þorleifs í Þjóðskjalasafni en hefur þau orð um að hún hafi ekki séð ástæðu til að kanna hana, enda segi hún fátt um yfirheyrslur hans og framgöngu í galdramálum. Hér tel ég að hún hefði getað fengið einhverja vitneskju um hversu vel Þorleifur var að sér í lögum og það hefði getað varpað einhverju ljósi á dóma hans í galdramálum. Talið hefur verið rétt eftir hermt að Þorleifur hafi verið af þýskum ættum og hann hafi numið skraddaraiðn í Hamborg. Það er með ólíkindum að manni sem numið hafði skraddaraiðn skyldi vera falið lögmannsembætti. Sigfús Haukur Andrésson sem skrifað hefur ágæta grein um Þorleif telur hann hafa menntast í lögum hjá Guðmundi Hákonarsyni móðurbróður sínum en hann var sýslumaður í Húnavatnssýslu og Þorleifur var um hríð lögsagnari hans.

Ég hef minnst hér á Character bestia og nauðsyn þess að kanna hvort hugmyndir Páls í Selárdal hafi fengið einhvern hljómgrunn meðal lærðra manna á 17. öld. En nauðsynlegt er einnig að kanna hugmyndafræði þeirra manna sem ekki fylltu flokk hinnar menntuðu yfirstéttar. Þetta hefur doktorsefni séð glögg og helgar því Jóni lærða Guðmundssyni langan póst í 3. kafla bókarinnar. Um Jón hefur töluvert verið ritað og nokkur verk hans hafa komið út í fræðilegum útgáfum, nú síðast Samantektir hans um Eddu og Ristingar í vandaðri útgáfu Einars G. Péturssonar. Þar fylgir einnig yfirgripsmikill formáli um Jón og verk hans. Þessar heimildir hefur doktorsefni nýtt sér eftir föngum,

en eftir stendur spurningin: Hversu áhrifamikil voru verk Jóns? Verður að skoða hann sem einstæðan alþýðumann á fyrri hluta 17. aldar, einstæðing sem á í höggi við einstrengislega yfirstétt og fákunnandi um fræðaiðkun alþýðumanna á hans tíð? Ég sakna þess hér að doktorsefni hefur alveg látið hjá líða að ræða um þann hugmyndaheim Jóns sem Viðar Hreinsson hefur glögglega greint í nýlegri ritgerð. Það hlýtur að vera að verk Jóns hafi einhver áhrif haft úr því að lærðir prestar eins og séra Guðmundur Einarsson sáu ástæðu til að skrifa á móti honum. Og hvaða útbreiðslu skyldi verk eins og Hugarás hafa fengið á 17. öld? Doktorsefni lætur sér nægja að nefna tvö handrit en segir ekkert hversu gömul þau eru talin. Af skrifti því sem hún birtir eftir séra Guðmund er ljóst að honum hefur verið skapraun að Jón skuli hafa „hendur yfer sjuka lagt, með lesniþingum og bænum ...“ (94). Þessi ummæli eru í anda þeirra fyrirmæla sem sjá má í ummælunum, sem höfð eru eftir Oddi Einarssyni. En verk Jóns eru sérstaklega til þess fallin að þau séu athuguð nánar. Um eitt þeirra er aðeins til endursögn í dómabókum og ekki allsendis víst að kver það sem Jón hefur haft undir höndum og kallað er *Bót eður viðsjá* sé eftir hann. Doktorsefni ber þetta saman við ummæli séra Guðmundar á Staðarstað og athugar hvort hugsanlegt sé að Guðmundur hafi haft umrætt rit undir höndum. Niðurstaða hennar er sú að í andmælum Guðmundar sé margt sem sé efnislega skylt með endursögninni úr dómabókunum, en ráðin séu mörg hver kunnugleg úr þjóðsögum. Jón lærði hefur sjálfur lýst þessu kveri sem *læknispunktum/ löngu skrifudum* en ekki hefur doktorsefni lagt út í að reyna að grafast fyrir um við hvað væri átt. Hún telur að orðalagið vekir upp spurningar um, „hvernig 17du aldar menn hafa skilið hugtakið *lækning* og hvort það verði lagt að jöfnu við góðgaldra almennt“ (203). Hér sem annars staðar hefði doktorsefni átt að staldra örlítið við og kanna þær lækningabækur sem til eru frá fyrri öldum, og þær eru allar útgefnar, í misjöfnum útgáfum þó, en um leið að rannsaka hvort þær hafi breyst í eftirritum eða hvort yngri bækur séu óháðar þeim eldri og hafi orðið fyrir áhrifum frá verkum danska húmanistans Henriks Smiths (d. 1563). Jón lærði skrifaði einnig ritgerð sem heitir *Um nokkrar grasanáttúrur* og til er í eiginhandarriti í handritinu JS 401 4to og í uppskrift Jóns Eggertssonar í Sth papp 64 fol. Doktorsefni hefur ekki kannað þessar heimildir og borið saman við endursögnina í dómabókunum. Það er ekki víst að með slíkum samanburði hefði fengist svar við hvað Jón átti við með læknispunktum en líklega hefði hún orðið einhvers vísari. Athyglisverð er einnig ritgerð Jóns sem útgefandi hennar, Einar G. Pétursson, nefnir Ristingar. Það leiðir hugann að mætti rúnanna og túlkun þeirra, og kem ég lítils háttar að því efni síðar, en ljóst er að á fyrri helmingi 17. aldar hefur verið

uppi alþýðumaður sem lærðir menn hafa leitað til um sérfræðileg efni, þ. á m. rúnir og sú spurning vaknar hvort þessir lærðu menn hafi verið einhuga í því að halda verndarhendi yfir þess háttar fólki. Ég hefði viljað sjá frekari túlkun á verkum Jóns lærða, viljað að doktorsefni hefði kannað hvort hann hefði verið einstæður hraustur einstaklingur á 17. öld eða bara réttur og sléttur utan-garðsmaður sem ekki hefði átt sér neina jafningja meðal alþýðu manna.

Í 5. kafla verksins ræðir doktorsefni um fjórar galdrabækur og hefur mál sitt með því að vitna í Tóuvers Klemusar Bjarnasonar sem hljóðar svo:

Hier Rek eg fe mitt/
yfir Gudz garda/
stirme Eg yfer þui
stinnumm varda,
stying eg ä það
sterkumm kuarda,
Dys Heitir sü
dýrleg möder,
Hün vill syna
saude geýma,
vlfur vill byta
og berslyta,
Klumsa sie vlfur,
Wlfur sie klumsa
J nafne fodur og sonar og anda Heylags/ (197).

Ekki er vitað til þess að úlfar hafi nokkru sinni verið á Íslandi og því verður að ætla að versið sé erlent að uppruna, eins og reyndar Jón Samsonarson hefur bent á. Þetta leiðir hugann að galdrakverum á Íslandi. Hvað skyldu þau vera til mörg? Hve gömul skyldu þau vera? Og hvert skyldi vera efni þeirra?

Doktorsefni tekur þá skynsamlegu afstöðu að fjalla um fjögur þeirra og rekja efni þeirra eftir fongum. Sá galli er aftur á móti á úrvalinu að þar eru tvær bækur sem aðeins er unnt að dæma um eftir endursögn. Annars vegar Bót eður viðsjá sem ég minntist á hér áðan en hins vegar kver það sem hún kallar Skálholtsskræðu. Um bæði þessi kver gildir það að ólíklegt er að þau hafi náð einhverri útbreiðslu. Á bls. 197 neðanmáls eru talin upp nokkur handrit og segir þar m. a. svo:

Í Árnasafni er til dæmis að finna nokkur handrit sem hafa að geyma galdratákn eða fróðleik um galdur frá ýmsum tímum í frumritum eða uppskriftum, þeirra á meðal AM 687 d og e 4to; AM 697 4to; AM 727 4to II; AM 738 4to; AM 763 4to; AM 970 4to; AM 428 a 12mo ... AM 434 d 12mo.

Síðan eru talin upp handrit í Landsbókasafni og loks vísað í greinargerð Ólafs Davíðssonar í þulum og þjóðkvæðum. Þessi upptalning er ekki nógu nákvæm og hefði þurft að gera grein fyrir efni og aldri viðkomandi handrita.

Ekki hefur doktorsefni gefið sér tíma til að athuga þessi rit og eru þó sum þeirra merk. Í AM 738 4to eru að vísu engin merki um galdrastafi en nokkrar rúnir eru þar skýrðar. AM 970 4to er þjóðsagnahandrit frá 19. öld og hefur lítið gildi um galdramál á 17. öld. Aftur á móti hefði verið ómaksins vert að kanna AM 687 d og e 4to, AM 428 a 12mo, sem hefur að geyma Margrétar sögu, og AM 434 d 12mo sem er lítið galdrakver. Hluti þess handrits hefur reyndar verið gefinn út af Ólafi Davíðssyni og sum af þeim handritum sem doktorsefni nefnir eru til í viðunandi útgáfum. En það er ekki aðeins efni þessara handrita sem kanna þyrfti heldur líka feril þeirra ef þekktur er; athuga hvar á landinu handritin hafa verið og í hverra eigu. Einhver H.P. sem líklega er Halldór Þorbergsson í Seylu hefur sent Árna Magnússyni handritið AM 434 d 12mo árið 1697 og með því er bréfmíði hans til Árna þar sem hann telur að með þess háttar skrifum hafi menn komist áður í samband við huldufólk. Galdra nefnir hann ekki á nafn. AM 687 d 4to hefur að geyma rúnakvæði sem reyndar hefur margoft verið gefið út, nú síðast í fyrra af Raymond Page, útgáfu sem doktorsefni kannast ekki við, en áður af Kálund og Wimmer. Ég minnst á þetta kvæði hér, því að það er til í 2 handritum, hið eldra er frá því 1500, en hið yngra AM 461 4to frá því um miðja 16. öld. Bæði handritin eru vitnisburður um að rúnir hafi verið notaðar sem eins konar dulmál, enda leyfir Jón Ólafsson úr Grunnavík sér að kalla þess háttar skrif dylgjur, þ. e. eitthvað sem dulið er. Það kann því að vera stutt frá slíkri leyniskrift yfir í skrift sem hrín á einhverjum.

Réttilega tekur doktorsefni fram að af alþingisdómum verði trauðla séð hvaða tegund af fjölkynngi það var sem galdramenn eiga að hafa brúkað öðru fremur (197). Í mjög gagnlegum töflum á bls. 175–184 er getið 39 sinnum að tilefni til ákæru séu rúnir, stafir, ristingar, grasabrukán sem og stefnur, og þar á meðal er Buslubæn, en einmitt þar er gott dæmi um að rúnir séu notaðar til særinga, þó að þær rúnir hafi ekki tekist að ráða. Þessu efni, sem enn er varðveitt í handritum, hefði þurft að gera skil; með slíkri rannsókn hefði verið unnt að fá fram liði í þekkingarlíkan. Galdrabókin sem Lindkvist gaf út og nú síðast

Matthías Viðar Sæmundsson hrekkur þar ein ekki til. Spurningin er sú, sem enn er ósvarað, hvenær fara menn á seinni öldum að trúa því að rúnir geti hrinið á fólki til góðs eða ills? Er sá átrúnaður til kominn vegna túlkana húmanista á fornþókmennatunum? Eða vegna þess að á 17. öld taka menn að lesa betur fornar þókmennir? Í rúnakvæðinu unga sem ég minntist á eru rúnir bæði skýrðar með latneskum heitum og flett ofan af dul þeirra, en slík hyggja tengist líka öðru efni — nafnafelum sem eru algengar í rímum. Hagnýtt gildi rúna var löngu horfið á 16. öld, nema ef vera skyldi á legsteinum. Björgvinjarverslunin þar sem íslenskir skreiðarpakkar voru merktir með rúnaspjöldum var einnig löngu liðin undir lok. Svo virðist sem þekking á rúnum hafi varðveist með alþýðumönnum eins og Birni á Skarðsá og Jóni lærða. Arngrímur lærði kannast að vísu við þær og einnig Oddur Einarsson og Brynjólfur Sveinsson, en Brynjólfur virðist treysta á þekkingu þessara alþýðumanna á þeim. Sú spurning vaknar því hvers konar orðræða hafi farið fram um þessi efni á 17. öld. Varð túlkun húmanistanna á fornfræðum til þess að sum efni þeirra huldust þessari dul? Önnur efni í galdramálum snerta bein trúaratriði svo sem áheist og áköll til helgra manna sem og helgra dóma; þetta er ekki í anda hinnar lútersku siðbótar eins og kemur fram í ummælum Odds Einarssonar sem ég vitnaði í hér að framan. Alkunnar latneskar bænir snúast og upp í það að verða særingar. Kapólskar lækningabækur og grasakver fóru samt eigin veg milli húsa eftir siðaskipti. Ég tala nú ekki um kveisublöðin en af þeim virðist doktorsefni ekkert vita, a.m. k. er ekki nefnd ágæt rannsókn eftir Magnús Málárusson. Og ekki hefur henni dottið í hug að kanna hvernig lítið var á það að Margrétar saga var enn á 17. öld önnur hönd ljósmóðurinnar. Frá kapólskum tíma er einnig sú skoðun að veröld Óðins og Þórs jafngildi neðri byggðum Lúsifers. Þetta sést best á föstuleikjum eins og t. d. Skíðarímu. Þannig gátu kapólskar siðvenjur hjálpað til að gera heim fornra mennta tortryggilegan í huga sumra lærðósmanna. Þessari orðræðu milli lærðra og leikra á 17. öld hefði ég viljað sjá gerð frekari skil, því að ég tel að með frekari greiningu á frumgögnum hefði verið unnt að komast nær hugarfari alls þorra manna á 17. öld og skoðunum þeirra um hvernig skilja bæri galdur eða fjölkyngi.

Mitt hlutverk hér hefur verið að benda á það sem betur mætti fara og hvað mætti gerr rannsaka; andmæli eru þess eðlis. Ólína Þorvarðardóttir hefur aftur á móti gert margt vel í ritgerð sinni, sérstaklega ber að nefna úttekt hennar á dómum í galdramálum og ágripum þeim sem hún hefur gert í viðauka. Í þeirri samantekt bætir hún vel við fyrri rannsóknir. Þekking hennar á þjóðsagnaefni er og með ágætum. Bók hennar er auk þess prýðilega rituð og geislar sums staðar af frásagnargleði sagnamannsins. Rit Ólínu hlýtur að teljast

mikilsverður áfangi í rannsókn á hugarfarssögu 17. aldar og ég hygg að þeir sem þá sögu vilja kanna geti ekki gengið fram hjá verki hennar. Því er full ástæða til að óska henni til hamingju með verkið og óska þess að henni megi auðnast að halda áfram ótrauð á fræðasviði sínu.

HEIMILDIR

- Einar G. Pétursson. 1977. Kennimark kölska (Character bestiae). Lýður Björnsson sá um útgáfuna. *Saga* XV:229–232. [Ritdómur].
- Gísli Sigurðsson. 1996. Íslenskar þjóðsögur. *Íslensk bókmenntasaga* III:407–494; 947–954. Ritstj. Halldór Guðmundsson. Mál og menning, Reykjavík.
- Hannes Finnsson. 1970. *Mannfækkun af hallærum*. Útg. Jón Eyþórsson og Jóhannes Nordal. Almenna bókfélagið, Reykjavík.
- Kennimark kölska (Character bestiae)*. 1976. Útg. Lýður Björnsson. Ísafoldarprentsmiðja, Reykjavík.
- Jóns saga baptista II. *Postola sögur* 1874:849–931. Útg. C.R. Unger. Christiania.
- Jón Samsonarson. 1984. Tóuvers Klemusar Bjarnasonar. *Gripla* 6:64–85.
- C. Grant Loomis. 1948. *White Magic. An Introduction to the Folklore of Christian Legend*. The Mediaeval Academy of America, Cambridge, Mass.
- Þíslarsaga síra Jóns Magnússonar*. 1967. Útg. Sigurður Nordal. Almenna bókafélagið, Reykjavík.
- Sigfús Haukur Andrésson. 1957. Þorleifur lögmaður Kortsson. *Skírnir* 131:152–171.
- Vestfirzkar þjóðsögur* I. 1909. Útg. Arngrímur Bjarnason og Oddur Gíslason. Ísafirði. (2. útg. Reykjavík, 1959).
- Vestfirzkar þjóðsögur* II–III. 1955–1959. Útg. Arngrímur Bjarnason. Ísafoldarprentsmiðja, Reykjavík.
- Viðar Hreinsson. 1996. Tvær heimsmýndir á 17. öld. Snorra Edda í túlkun Jóns Guðmundssonar lærða. *Guðamjöður og arnarleir. Safn ritgerða um eddulist*:117–163. Ritstj. Sverrir Tómasson. Háskólaútgáfan, Reykjavík.

Sverrir Tómasson
 Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi
 Árnagarði við Suðurgötu
 101 Reykjavík
 sverrirt@am.hi.is